RESOCJALIZACJA POLSKA
17/2019
POLISH JOURNAL
OF SOCIAL REHABILITATION
ISSN 2081-3767 | e-ISSN 2392-2656
R O Z P R A W Y
DOI 10.22432/pjsr.2019.17.02

Marek Konopczyński
Uniwersytet w Białymstoku [marek@konopczynski.eu]

Polska kuratela sądowa. Potencjały i ograniczenia

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest potencjałom osobowym i społecznym polskiej kurateli sądowej. Ukazuje w jaki sposób kuratorzy sądowi mogą stosować metody twórczej resocjalizacji w swojej pracy zawodowej, wykorzystując w procesie resocjalizacji wspieranie rozwoju struktur poznawczych i twórczych podopiecznych za pomocą realizowanych strategii i zaleceń metodycznych opartych na założeniach koncepcji heurystycznej.
Słowa kluczowe: Kuratela sądowa, potencjały osobowe, potencjały społeczne, potencjały naukowe, twórcza resocjalizacja, tożsamość zawodowa, zalecenia metodyczne, strategie metodyczne, struktury poznawcze i twórcze w procesie resocjalizacji.

Zamiast wstępu – narodziny kurateli sądowej

Polska kuratela sądowa, istniejąca już ponad sto lat, niewątpliwie czerpie zarówno ze swojego rodzimego bogatego dorobku, jak i historycznych doświadczeń innych krajów. W największym skrócie można powiedzieć, że zarówno wprowadzone w 940 roku na terenach dzisiejszej Anglii prawo zakazujące wykonywania kary śmierci na dzieciach (poniżej 15. r.ż.), nakazujące jednocześnie oddanie podsądnego pod opiekę biskupa, jak i przypadek szewca z Bostonu (1841), który po złożeniu stosownej kaucji, wziął pod opiekę sprawcę czynu karalnego w celu przysposobienia go do wykonywania zawodu szewca, wyznaczyły wzory i standardy pracy kuratorskiej na przyszłość. Pierwszy sąd dla nieletnich powstał w Stanach Zjednoczonych w 1899 roku, a jego pracownikami pomocniczymi byli specjalni kuratorzy sądowi. Idea takich sądów szybko rozpowszechniła się w innych krajach. W Europie pierwsze sądy dla nieletnich powstały w Anglii (1905) i Danii,

potem na Węgrzech, w Austrii, w Niemczech, a także Rosji, Portugalii, Belgii, Francji i Szwajcarii.

W Polsce, po odzyskaniu niepodległości, już w lutym 1919 r. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski dekretem utworzył sądy dla nieletnich, których organizację i strukturę określiło rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z lipca 1919 roku. Praktyczna działalność polskich kuratorów sądowych jako organu pomocniczego sądów sięga więc pierwszej połowy XX wieku i oparta była w dużej mierze na doświadczeniach krajów anglosaskich, ale i na dorobku w tym zakresie naszych zaborców (Austrii, Niemiec i Rosji) (*sic*!).

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można uznać, że podejmowane wówczas działania pomocowe wobec nieletnich wypływały z poczucia miłosierdzia połączonego ze spontaniczną chęcią niesienia realnej pomocy i nie nosiły znamion większego doświadczenia praktycznego opartego na dorobku nauk społecznych. To co kiedyś próbowano czynić spontanicznie, dzisiaj staramy się dookreślać w kategoriach racjonalnych oddziaływań resocjalizująco-edukacyjno-wychowawczych.

W taki oto sposób, z jednej strony narodziła się nowożytna idea symbiozy kurateli z sądownictwem, z drugiej zaś poszukiwanie coraz skuteczniejszych rozwiązań metodycznej pracy kuratorskiej opartej na rozwijającej się wiedzy naukowej, coraz częściej pochodzącej spoza przestrzeni nauk prawnych. W ostatnich latach dominujący wpływ na teorię i praktykę oddziaływań kuratorów sądowych mają pochodzące z nauk społecznych koncepcje interakcyjne i kognitywne, z dorobku których czerpie swoje założenia twórcza resocjalizacja, coraz częściej spotykana w polskiej praktyce wychowawczej. Jej podstawowym założeniem jest kreowanie potencjałów rozwojowych (osobowych i społecznych) podopiecznych w miejsce dotychczasowych, wieloletnich prób korygowania i likwidowania deficytów (korekcji, psychokorekcji, socjokorekcji) (Konopczyński 2006, 2013, 2014).

Potencjały kurateli

W naukach społecznych *pojęcie potencjału* definiujemy jako zobiektyzowane *walory, cechy, parametry, zasoby*, które stanowią bazę umożliwiającą kompetentne realizowanie określonego celu lub zadania. Potencjały (rozumiane w szerszym lub węższym zakresie), decydują więc w istotny sposób o sukcesie określonego przedsięwzięcia i można je podzielić na trzy grupy: *potencjały osobowe*, *potencjały społeczne* oraz potencjały wynikające z przyjętej, naukowej perspektywy poznawczej – *potencjały naukowe*.

Te pierwsze, wiążą się z określonymi cechami człowieka, do których możemy zaliczyć: parametry jego tożsamości, cechy osobowości a także jego doświadczenie, wiedzę, kompetencje i umiejętności, natomiast potencjały społeczne rozumiemy jako rezultat aktywności człowieka w przestrzeni społecznej, a ich miarą są zdolności interpersonalne ukierunkowane na wywieranie pozytywnego

wpływu na innych ludzi. Wpływ ten wynika z posiadanych kompetencji interpersonalnych, wiedzy, doświadczenia, a także umiejętności bycia z ludźmi i wśród ludzi, oraz wspierania ich rozwoju w wymiarze indywidualno-osobowym i kulturowo-społecznym. Potencjał naukowy, z kolei, oparty na posiadaniu współczesnej wiedzy specjalistycznej, umożliwia projektowanie i realizowanie skutecznych oddziaływań metodycznych, uwzględniających teoretyczny i praktyczny dorobek nauk społecznych.

Wspomniane potencjały mogą się umownie sumować w tzw. *potencjał historyczny*, który jest nieprostą sumą zbiorów potencjałów osobowych, społecznych i naukowych zebranych w ramach stuletnich doświadczeń pokoleń kuratorskich i który stanowi niewątpliwą wartość autoteliczną, dzięki któremu służba kuratorska pozostawiła trwały ślad w przestrzeni społeczno-kulturowej i cywilizacyjnej naszego kraju.

Potencjał ten, identyfikowany pod postacią wytworów materialnych i niematerialnych, wypracowanych na przestrzeni wieku przez dziesiątki tysięcy polskich kuratorów sądowych, jest swoistym kulturowo-cywilizacyjnym „społecznym zapisem genetycznym", umożliwiającym progresywne poszerzanie i pogłębianie *tożsamości historycznej* stanu kuratorskiego.

Przedsięwzięciem utwierdzającym wspomnianą tożsamość w ostatnim okresie było uchwalenie przez Sejm RP Ustawy o kuratorach sądowych z dnia 27 lipca 2001 r. i usankcjonowanie nią procesu profesjonalizacji kurateli sądowej, a także jej większego umocowania w strukturze sądownictwa. Milowym krokiem w budowie społeczeństwa obywatelskiego było utworzenie Krajowej Rady Kuratorów jako awangardy kuratorskiej samorządności i naczelnego ogniwa samorządu zawodowego.

Niewiele jest w stuletniej historii polskiej instytucjonalnej rzeczywistości publicznej zbiorowości (organizacji) ludzkich posiadających wykrystalizowaną i zweryfikowaną *tożsamość historyczną*, jak to ma miejsce w przypadku polskiej kurateli sądowej.

Potencjał osobowy i społeczny

Możemy umownie przyjąć, że *kuratorski potencjał osobowy* składa się z trzech zasadniczych wymiarów. Po pierwsze, jest to wymiar profesjonalizmu wynikający z poziomu specjalistycznego, wyższego wykształcenia. Po drugie, jest to wymiar wysokiego poziomu identyfikacji zawodowej oraz niskiego stopnia fluktuacji kadr kuratorskich, umożliwiających transmisję międzypokoleniowych doświadczeń. Po trzecie wreszcie, jest to rozwijany poziom kompetencji i umiejętności zawodowych, stale podnoszonych w ramach wewnętrznych spotkań i szkoleń.

Wspomniane wymiary kuratorskiego potencjału osobowego współtworzą umowne parametry *tożsamości zawodowej* polskiego kuratora sądowego.

Kuratorski potencjał społeczny jest z kolei nieprostą sumą zbiorów doświadczeń interpersonalnych środowiska kuratorów sądowych, składający się na współkreowaną określoną rzeczywistość społeczną, opartą zarówno na profesjonalnych kompetencjach, jak i społecznych konsekwencjach wynikających z tych kompetencji w relacjach interpersonalnych z podopiecznymi, mających miejsce w określonym czasie i przestrzeni i stanowiących zdefiniowaną rzeczywistość społecznych interakcji wychowawczych. Owa rzeczywistość posiada swoje ramy i swoich głównych uczestników. Są nimi kuratorzy sądowi jak i ich podopieczni, którzy na przestrzeni lat, dzięki służbie kuratorskiej, odzyskali wiarę w siebie i wiarę w innych ludzi, socjalizując się, readaptując i reintegrując społecznie.

Szanse rozwoju potencjału naukowego – w kierunku twórczej resocjalizacji

Potencjał naukowy kuratorskiej służby sądowej związany jest bezpośrednio z dorobkiem współczesnych nauk społecznych ze szczególnym uwzględnieniem nauk o resocjalizacji. W niniejszym artykule poświęcę mu nieco więcej miejsca, gdyż jest on wymierną szansą dalszego rozwoju tej wyspecjalizowanej organizacji zawodowej. Szansy tej można upatrywać w przyjęciu i w wdrażaniu w życie przez kuratorów sądowych w Polsce w większym niż dotychczas stopniu założeń teoretyczno-metodycznych twórczej resocjalizacji.

Problem skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych jest przedmiotem sporów i dyskusji zarówno wśród przedstawicieli środowiska akademickiego jak i kuratorów sądowych jako przedstawicieli praktyków zajmujących się na co dzień osobami nieprzystosowanymi społecznie.

Od wielu lat jest wiadomo, że pomimo coraz szerszego wachlarza stosowanych środków metodycznych o charakterze wychowawczym i specjalistycznym efekty pracy resocjalizacyjnej kuratorów sądowych wciąż nie są w pełni zadawalające. Mówi się nawet o tym fakcie, jako kryzysie resocjalizacji instytucjonalnej i poza instytucjonalnej (Pytka 2005; Urban 2000; Ambrozik 2016; Konopczyński 2006, 2013, 2014).

Współcześnie u źródeł poszukiwań związanych z praktycznym funkcjonowaniem kuratorskich metod i form resocjalizacyjnych leży pogląd, że projektując i realizując rozmaite metody i techniki oddziaływań mające za zadanie urealniać procesy resocjalizacji nie wykorzystujemy w pełni tkwiących w osobach nieprzystosowanych społecznie potencjałów osobowych i społecznych związanych bezpośrednio z kreowaniem procesów rozwojowych. Pisałem o tym już w drugiej połowie lat 90. ubiegłego wieku, wprowadzając do polskiej myśli resocjalizacyjnej pojęcie twórczej resocjalizacji i określając jej specyfikę metodyczną (Konopczyński 1996, 2013, 2014).

Metody twórczej resocjalizacji działają dwupłaszczyznowo. Po pierwsze, uaktywniają potencjały rozwojowe u osób nieprzystosowanych społecznie, i po drugie, kreują proces destygmatyzacji umożliwiający readaptację i reintegrację społeczną. Rozwijane pod wpływem oddziaływań kuratorskich potencjały podsądnych wpływają na ich nowy stosunek do otaczającej rzeczywistości społecznej, którą zaczynają postrzegać w kategoriach sytuacji akceptowalnych i rozwiązywalnych. Otrzymane w trakcie oddziaływań nowe kompetencje poznawczo-osobowe pozwalają im na rozwiązywanie sytuacji życiowych w sposób odmienny niż dotychczas. W taki oto sposób podopieczni kuratorów sądowych sami współtworzą i wypełniają treścią ramy swojej kreowanej, nowej tożsamości.

Oddziaływania kuratorów sądowych wynikające z przesłanek teoretyczno-metodycznych twórczej resocjalizacji wpływają na dwa wymiary kształtowania parametrów tożsamościowych podopiecznych: wymiaru wewnętrznego kreowania poprzez rozwój jego potencjałów osobowych i wymiaru społecznego kreowania osób nieprzystosowanych poprzez alternatywne autoprezentacje społeczne, a więc funkcjonowanie w odmiennych rolach życiowych i społecznych. Tego typu perspektywa poznawcza spełnia kryteria podejścia heurystycznego (Konopczyński 2006).

Definicję resocjalizacji w ujęciu heurystycznym możemy rozpatrywać dwupłaszczyznowo. Po pierwsze jako problem do rozwiązania dla osób zajmujących się nim zawodowo, a więc kuratorów sądowych, i po drugie jako problem do rozwiązania przez ich podopiecznych. Zdefiniowanie pojęcia resocjalizacji w kategoriach postępowania zmierzającego do rozwiązania określonego problemu pozwala określić ją jako heurystyczną drogę utorowania rozwoju człowieka, który ten rozwój miał utrudniony lub zablokowany. Służyć temu mają określone metodycznie sposoby postępowania resocjalizacyjnego, możliwe do realizacji w warunkach kurateli sądowej.

Możemy powiedzieć, że twórcza resocjalizacja jest zbiorem uzasadnionych teoretycznie metod rozwijających umiejętności nowych sposobów rozwiązywania sytuacji problemowych przez osoby nieprzystosowane społecznie. Aby taki proces mógł zaistnieć, muszą być spełnione określone warunki o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Pierwsze związane są z parametrami osobowymi oraz strukturalnymi czynnikami procesów poznawczych i twórczych wychowanków, drugie natomiast, z parametrami zarówno osób kierujących tym procesem, jak i uwarunkowaniami administracyjno-organizacyjno-infrastrukturalnymi. Zarówno pierwsze, jak i drugie, decydują o efektach etapowych i końcowych procesu resocjalizacji w warunkach kurateli sądowej. Tak więc twórcza resocjalizacja jest nauką nie tylko o nowych sposobach realizowania procesu zmiany resocjalizacyjnej, ale przede wszystkim o odmiennym podejściu metodycznym do tego problemu.

Zalecenia i strategie metodyczne w procesie twórczej resocjalizacji

W klasycznym ujęciu tradycyjnej pedagogiki resocjalizacyjnej opartej na założeniach wizji behawioralnej, wymienia się trzy kategorie zaleceń metodycznych, mianowicie: zasady, reguły i dyrektywy (Czapów 1978). Pierwsza kategoria, czyli zasady, są najbardziej ogólnymi i szerokimi zaleceniami metodycznymi, a więc z postulowanym zbiorem ogólnych sposobów dochodzenia do zaplanowanego celu, opartych na respektowanych założeniach aksjologicznych. Reguły natomiast racjonalizują postulowane sposoby osiągania zaplanowanego celu poprzez dobór adekwatnych i skutecznych środków, czyli ukonkretnionych form działań wychowawczych. Dyrektywy są najbardziej szczegółowymi wskazówkami, często mającymi charakter specjalistyczno-techniczny, umożliwiającymi korygowanie określonych zaburzonych ludzkich struktur lub funkcji.

W procesie twórczej resocjalizacji realizowanej w warunkach kurateli sądowej wyróżniamy pięć podstawowych zaleceń metodycznych. Pierwszym z nich jest *zalecenie diagnozy potencjałów*. Klasyczna diagnoza resocjalizacyjna uwzględnia parametry osobowościowe wychowanka, jego stan psychofizyczny, przewidywalne formy zachowań oraz środowiskowe uwarunkowania procesu jego demoralizacji społecznej (Pytka 1986). W procesie twórczej resocjalizacji szczególnie istotne jest diagnostyczne określenie potencjałów rozwojowych oraz ich parametrów związanych ze strukturami poznawczymi osób nieprzystosowanych społecznie. Mamy tu na myśli przede wszystkim takie składniki strukturalne, jak: emocje, motywacje, percepcja, pamięć, myślenie, wyobraźnia. Określenie poziomu rozwoju powyższych czynników umożliwia nam zaprojektowanie stosownych metod i form pracy oraz dostosowanie ich do możliwości poznawczych podopiecznych kuratorów sądowych. Określenie diagnostyczne potencjałów osób nieprzystosowanych społecznie jest punktem wyjścia do dalszych zabiegów resocjalizacyjnych.

Drugim zaleceniem metodycznym jest *zalecenie komplementarności postępowania*. Dzięki temu zaleceniu poddawany oddziaływaniom resocjalizacyjnym podopieczny kuratora sądowego nie będzie wyłącznie adaptowany do adaptacyjnego funkcjonowania w najbliższym środowisku społecznym, lecz również przygotowywany do adekwatnego działania w szerszym kręgu społecznym, a uruchomione u niego mechanizmy rozwojowe pozwolą na zaistnienie procesu resocjalizacji, readaptacji, reintegracji społecznej. Komplementarność procesu twórczej resocjalizacji skutkuje pełniejszym rozwojem podopiecznych, a przede wszystkim stymuluje i rozwija u nich te struktury i mechanizmy, które umożliwią im w przyszłości trwałą adaptację społeczną wykraczającą poza zwykły, konformistyczny poziom przystosowania społecznego.

Zapewne każdy kurator sądowy (pedagog lub mający inne niż pedagogiczne wykształcenie) posiada określoną wiedzę specjalistyczną oraz doświadczenie zawodowe. Każdy kurator sądowy w swoim profesjonalnym działaniu reprezentuje też określony model teleologiczny (celowości swego działania), oparty na konkretnym podłożu aksjologicznym. Dlatego też kuratorzy sądowi mogą prezentować odmienne formy zachowań i reakcji w trakcie realizowanego procesu wychowawczego, oparte na reprezentowanej postawie aksjologicznej. Zachowania te podyktowane będą z jednej strony uwewnętrznionym systemem wartości, posiadaną wiedzą teoretyczną, z drugiej zaś uzyskanymi w pracy doświadczeniami zawodowymi. Wpływ na zachowania i reakcje osób realizujących procesy wychowawcze w ramach kurateli sądowej ma również rutyna zawodowa, rozumiana jako zespół określonych, powtarzających się stereotypów zachowań.

W procesie twórczej resocjalizacji niezbędne jest prezentowanie otwartych postaw na nowe, często niekonwencjonalne zachowania i reakcje podopiecznych. Realizowane metody twórczej resocjalizacji zakładają poszukiwanie i uaktywnianie potencjałów rozwojowych osób nieprzystosowanych społecznie, pociągające za sobą określone skutki psychologiczne i społeczne. Uaktywnianie struktur i mechanizmów procesów poznawczych i twórczych powoduje u podopiecznych kurateli sądowej reorganizację tych procesów i w ślad za tym odmienność reagowania na społeczne sytuacje problemowe. Twórcza resocjalizacja wymusza uelastycznienie postaw pedagogicznych polegające na otwarciu na zmiany postaw i zachowań. Zaangażowany kurator sądowy musi być otwarty na nowe doświadczenia zawodowe, często niekonwencjonalne i przekraczające dotychczasowe doświadczenia zawodowe. Dlatego też zasada elastyczności postaw pedagogicznych jest jednym z czynników umożliwiających skuteczne przeprowadzenie tego procesu.

Kolejnym zaleceniem metodycznym w omawianym procesie jest *zalecenie adekwatnego doboru metody*. Jego spełnienie oznacza właściwy (potwierdzony diagnostycznie) sposób wyboru podopiecznych, wobec których stosowane są określone metody pracy resocjalizacyjnej. Wiadomo, że podsądni posiadają różne cechy i predyspozycje osobowe wynikające z ich doświadczeń życiowych uwarunkowanych procesem socjalizacji (Zacharuk 1991). Ich struktury poznawcze znajdują się w związku z tym na różnych stadiach i etapach rozwoju. Stąd też właściwe kryteria doboru poszczególnych metod i form oddziaływań resocjalizacyjnych i dopasowanie ich do predyspozycji osobowych podopiecznych są gwarantem powodzenia działań kuratorskich.

Łatwo bowiem można wyobrazić sobie sytuację, kiedy nieadekwatnie dobrana metoda może spowodować zablokowanie emocjonalne, intelektualne lub poznawcze osoby nieprzystosowanej społecznie, zamiast zasymulować jej rozwój. Ograniczeniami mogą tu bowiem być zarówno deficyty intelektualne (na przykład niepełnosprawność intelektualne), jak i deficyty poznawcze wynikające z dotychczasowych doświadczeń edukacyjnych, przebytych chorób lub często spotykanego uzależnienia od środków psychoaktywnych. Na dynamikę rozwoju procesów po-

znawczych i twórczych u osób nieprzystosowanych społecznie w ramach kuratorskich oddziaływań resocjalizacyjnych duży wpływ mają także dotychczasowe doświadczenia socjalizacyjne, szczególnie jeśli związane były z tak zwaną socjalizacją jednowymiarową, zubożałą lub patologiczną (Giddens 2006; Ambrozik 2016; Konopczyński 2014).

Ostatnim zaleceniem metodycznym w procesie twórczej resocjalizacji jest *zalecenie kreowania podopiecznego*. Oznacza ono w praktyce rozwijanie i wzmacnianie nowego, wewnętrznego obrazu własnej osoby przez podsądnego biorącego udział w oddziaływaniach resocjalizacyjnych. Celem tych zabiegów jest doprowadzenie do procesu uwewnętrznienia (internalizacji) nowych wizualizowanych parametrów tożsamościowych osoby nieprzystosowanej społecznie. Chodzi między innymi o to, aby poddawani zabiegom metodycznym podopieczni służby kuratorskiej byli postrzegani w warunkach środowiska instytucjonalnego lub środowiska otwartego nie jako osoby stygmatyzowane kryminologicznie, ale jako osoby prezentujące, kreujące nowe, akceptowane społecznie sposoby społecznego funkcjonowania. Tego typu postępowanie ma z założenia doprowadzić do zmiany autopercepcji przez podopiecznego, a przez to rozpocząć proces wypełniania ról społecznych nowymi treściami tożsamościowymi. Wiąże się to również ze społecznym (zewnętrznym) postrzeganiem podopiecznych przez innych uczestników interakcji (osoby z bliższego i dalszego kręgu społecznego).

Pod pojęciem *strategii* rozumiemy teorię i praktykę przygotowania i prowadzenia określonych operacji (Kopaliński 2003). W przypadku twórczej resocjalizacji oznacza to z jednej strony zestaw teorii i twierdzeń, z drugiej zaś zestaw założeń organizacyjnych niezbędnych do realizacji procesu resocjalizacji w warunkach kurateli sądowej. W związku z powyższym strategie metodyczne możemy podzielić na dwie zasadnicze grupy: *strategie definicyjne* i *strategie operacyjne* (Konopczyński 2006, 2014).

Strategie definicyjne dotyczą doboru zestawu koncepcji i teorii uzasadniających merytoryczną celowość podejmowanych czynności metodycznych, natomiast *strategie operacyjne* określają ramy organizacyjne procesu twórczej resocjalizacji. Pierwsze mają więc charakter teoretyczny i są nadrzędne w stosunku do drugich, które mają charakter techniczny.

Strategie definicyjne obejmują swoim zasięgiem ogół przestrzeni resocjalizacyjnej, odwołując się do całościowych teoretycznych uzasadnień procesu twórczej resocjalizacji. Efektem twórczej resocjalizacji ma być z jednej strony identyfikacja i rozwój potencjałów osób nieprzystosowanych społecznie, z drugiej zaś ich kreatywna readaptacja i reintegracja społeczna. Ma się ona dokonać poprzez zmianę parametrów tożsamości jednostek nieprzystosowanych społecznie, a przez to zmianę ich wizerunku społecznego. Zatarciu ma ulec dotychczasowy efekt ich naznaczenia społecznego, a w to miejsce ma powstać nowa, akceptowana społecznie i kulturowo wizualizacja ich parametrów tożsamości osobowej i społecznej.

Metody twórczej resocjalizacji w swojej warstwie teoretycznej odwołują się do koncepcji interakcyjnych i kognitywnych a także do teorii procesów twórczych (Nęcka 2005). Analiza tej ostatniej teorii pozwala wyodrębnić te struktury i składniki procesów poznawczych i twórczych, które należy stymulować i rozwijać w trakcie stosowania interesujących nas metod pracy kuratorskiej.

Mamy tu na myśli *emocje*, które są strukturalnym składnikiem procesu twórczego, i które mogą ten proces uruchamiać lub wręcz blokować. Wyróżnia się dwie grupy *emocji* powiązanych z procesem twórczym: *poznawcze emocje pozytywne* i *poznawcze emocje negatywne*. Emocje pozytywne to między innymi: ciekawość, fascynacja, pasja, natomiast emocje negatywne, to: obojętność, znudzenie, niechęć. Spośród emocji pozytywnych możemy wyróżnić grupę emocji filokreatywnych, które wpływają na powstawanie innowacyjnych i nieprzeciętnych pomysłów. Do tej grupy należą: zaciekawienie, radość oraz sympatia interpersonalna. Z operacyjnego punktu widzenia emocje pozytywne ułatwiają wprowadzanie abstrakcyjnego poziomu wiedzy pojęciowej, dzięki temu uruchamia się mechanizm postrzegania i kojarzenia odległych faktów i zjawisk. Mechanizm ten umożliwia syntetyzowanie pojęciowe oraz stosowanie analogii. Emocje pozytywne ułatwiają również dostęp do archiwów pamięci, otwierając pamięć trwałą. Biorąc pod uwagę istotną rolę emocji w kreowaniu procesów twórczych osób nieprzystosowanych społecznie metody twórczej resocjalizacji zawierają określone techniki i sposoby ich modelowania (stymulowania emocji pozytywnych i wygaszania emocji negatywnych). Dotyczy to metody teatru resocjalizacyjnego, metody resocjalizacji przez sport oraz metod wspomagających proces resocjalizacji: oddziaływań dramowych, plastycznych, muzycznych, socjodramy i psychodramy (Nęcka 2005; Konopczyński 2006, 2014).

Kolejnym strukturalnym składnikiem procesu twórczego są *motywacje*, które możemy podzielić na *autonomiczne* i *instrumentalne*. W zasadzie każdy z jej rodzajów wpływa na efektywność procesu resocjalizacji. Autonomiczne motywacje poznawcze mają charakter samoistny i cechują się spontanicznością. Wynikają z ciekawości i zainteresowania określoną sytuacją lub zdarzeniem. Ten typ motywacji jest szczególnie przydatny na początku procesu twórczej resocjalizacji, gdyż powoduje wewnętrzną gotowość wychowanków do podejmowania zadań i czynności wynikających z procedur metodycznych. Motywacje instrumentalne z kolei umożliwiają realizację oddziaływań metodycznych poprzez dostarczanie w trakcie ich trwania silnych z reguły bodźców. Ma to miejsce zazwyczaj mniej więcej w środkowym okresie zabiegów metodycznych, kiedy słabną bądź zanikają motywacje autonomiczne. Strategia definicyjna (pierwszego rzędu) bierze pod uwagę czynniki motywacyjne w swoich zakresach strukturalnych oddziaływań (Nęcka 2005; Konopczyński 2006, 2014).

Kolejnym czynnikiem uwzględnianym w określaniu strategii definicyjnej procesu twórczej resocjalizacji jest *percepcja*. Rozumiemy ją jako proces postrzegania ludzi, zjawisk społecznych oraz całej otaczającej rzeczywistości ożywionej i nieożywionej. Percepcję możemy podzielić na: *allocentryczną* i *fizjonomiczną*.

Pierwszy rodzaj percepcji jest w zasadzie podstawą ludzkiej aktywności i polega na nienadawaniu subiektywnych kategoryzacji otaczającej rzeczywistości. Percepcja fizjonomiczna z kolei kategoryzuje świat zewnętrzny i przypisuje znajdującym się w nim obiektom znaczenia o charakterze metaforycznym i subiektywnym. Możemy powiedzieć w dużym uproszczeniu, że pierwszy rodzaj percepcji obiektywizuje otaczającą rzeczywistość, natomiast drugi jej rodzaj – subiektywizuje. Strategiczne znaczenie mechanizmów percepcyjnych w procesie twórczej resocjalizacji wiąże się z jednej strony z potrzebą wypracowania mechanizmu percepcji allocentrycznej u podopiecznych nieprzystosowanych społecznie (mają oni zazwyczaj dominację percepcji fizjonomicznej), z drugiej zaś zmianę postrzegania ich samych poprzez otoczenie społeczne (Nęcka 2005; Konopczyński 2006, 2014).

Rola *pamięci* w procesie twórczej resocjalizacji sprowadza się z jednej strony do organizowania wiedzy treściowej w strukturach pamięci trwałej, z drugiej zaś do tworzenia zawartości tej wiedzy. Odbywa się to poprzez mechanizmy zapamiętywania, przechowywania i przywoływania. Przyjmuje się, że proces zmiany resocjalizacyjnej polega na wybiórczej kodyfikacji informacyjnej charakteryzującej się alternatywnością przypisywanych danemu obiektowi czy zjawisku cech lub definiowaniu tych obiektów lub cech niekonwencjonalnie. Istotna jest również zmiana struktury wiedzy, polegająca na tak zwanym zjawisku olśnienia, czyli gwałtownym rozkodowaniu istoty problemu, umożliwiającym stworzenie nowego rozwiązania. (Nęcka 2005; Konopczyński 2006, 2014).

Kolejnym strategicznym obszarem w metodyce twórczej resocjalizacji jest *myślenie*, definiowane jako proces poszukiwania optymalnych rozwiązań problemu. Myślenie twórcze charakteryzuje się aktywnym podejściem do problemów, w celu ich ponownego zdefiniowania lub zastąpienia innymi. Najważniejsze cechy myślenia twórczego, to: analogie, przezwyciężanie stereotypów i metaforyzowanie. Metodyka twórczej resocjalizacji uwzględnia w swoich zakresach struktury myślenia jako obszar strategiczny wymagający określonych form twórczych oddziaływań resocjalizacyjnych (Nęcka 2005; Konopczyński 2006, 2014).

Strategicznym obszarem metodyki twórczej resocjalizacji jest także *wyobraźnia*. Możemy ją określić jako pewną zdolność umysłu do tworzenia i posługiwania się wyobrażeniami, czyli wybranymi, selektywnymi rodzajami reprezentacji poznawczej. Wyróżniamy dwa rodzaje wyobraźni: *wyobraźnię odtwórczą* i *wyobraźnię twórczą*. Pierwsza jest powszechną, niejako codzienną, czynnością poznawczą, druga natomiast umożliwia realizowanie aktów twórczych i polega na tworzeniu w umyśle nowych kombinacji treściowych i poznawczych. Twórcza resocjalizacja zakłada rozwój wyobraźni osób nieprzystosowanych społecznie poprzez uruchamianie mechanizmów wyobraźni twórczej jako jeden z zasadniczych celów strategicznych procesu zmiany resocjalizacyjnej. Rozwinięta wyobraźnia twórcza w zdecydowany sposób może urealnić readaptację społeczną osoby nieprzystosowanej społecznie, umożliwiając im jednocześnie przemianę tożsamościową (Nęcka 2005; Konopczyński 2006, 2014).

Teraz zajmijmy się *strategiami twórczej resocjalizacji*. Wyróżniamy wśród nich *strategie czynnościowe* oraz *strategie organizacyjne*. Pierwsze związane są z wykonywanymi czynnościami pedagogicznymi i specjalistycznymi, drugie natomiast z procedurami organizacyjnym procesu resocjalizacji (Konopczyński 2006, 2014).

Strategie czynnościowe dotyczą więc czynników osobowych, natomiast strategie organizacyjne czynników administracyjno-organizacyjnych. Do zakresu strategii czynnościowych zaliczamy: jakość przygotowania profesjonalnego kadry, zaangażowanie w prowadzone działania, dyspozycyjność subiektywną i obiektywną, właściwy podział ról. Natomiast zakres strategii organizacyjnych obejmuje: rozwiązania infrastrukturalne, wyposażenie w niezbędne środki i sprzęt, dbałość o administracyjną legalność działań oraz właściwy klimat społeczny.

Metodyczne strategie operacyjne zakładają w swojej warstwie założeniowej wysoką jakość profesjonalnego przygotowania metodycznego do prowadzenia określonych form oddziaływań. Poprzez to przygotowanie rozumiemy nie tyle zawodowe wykształcenie, które powinno być oczywistym atrybutem kuratora sądowego, ile specjalistyczne przygotowanie w zakresie realizacji określonych metod twórczej resocjalizacji. Bowiem do poprowadzenia zajęć w ramach metody teatru resocjalizacyjnego czy metody resocjalizacji poprzez sport potrzebne są inne niż pedagogiczne lub psychologiczne kompetencje profesjonalne. Takich kompetencji nie można zdobyć w trakcie klasycznych studiów pedagogicznych, prawniczych czy psychologicznych. Można je osiągnąć albo na specjalnych studiach podyplomowych, kursach i szkoleniach specjalistycznych, albo w wyniku własnej intensywnej pracy kształceniowej i metodycznej.

Właściwy podział ról polega na przydziale zadań i obowiązków osobom biorącym udział w realizacji twórczych oddziaływań resocjalizacyjnych, umożliwiającym sprawny i bez większych zakłóceń przebieg procesu resocjalizacyjnego. Chodzi tu zarówno o przydział zadań osobom kooperującym wychowawczo z kierującym zajęciami metodycznymi, jak i przydział odpowiednich zadań podopiecznym. Odpowiedni podział ról w trakcie realizacji metod twórczej resocjalizacji jest jednym z merytorycznie najistotniejszych czynników gwarantujących powodzenie przedsięwzięcia. Podział ten w przypadku osób nieprzystosowanych społecznie powinien być oparty na przesłankach uwzględniających rozpoznanie diagnostyczne potencjałów rozwojowych i poziomu rozwoju struktur za nie odpowiadających (emocji, motywacji, percepcji, pamięci, myślenia, wyobraźni).

Strategie czynnościowe stanowią istotny czynnik umożliwiający efektywne przeprowadzenie procesu resocjalizacji. Czynniki osobowe zazwyczaj odgrywają decydującą rolę w procesach wychowawczych. Podobnie w interesującym nas procesie od jakości pracy, zaangażowania, dyspozycyjności i właściwego podziału ról zależy skuteczność przedsięwzięcia, a więc wyposażenia podopiecznych kuratorów sądowych w nowe, alternatywne kompetencje osobowe i społeczne.

Metodyczne strategie organizacyjne obejmują swoim zakresem zarówno czynniki infrastrukturalne i wyposażeniowe, jak i administracyjno-organizacyjne.

Do tego, aby można było prawidłowo przeprowadzić działania związane z realizacją metod twórczej resocjalizacji muszą być spełnione określone warunki lokalowe (infrastrukturalne). Uzależnione to jest od rodzaju stosowanej metody. Inne warunki będą potrzebne do stosowania metody teatru resocjalizacyjnego lub metody resocjalizacji poprzez sport, inne do wspomagania procesu resocjalizacji poprzez muzykę, plastykę albo dramę. Ponieważ na ogół metody te zakładają pracę grupową (nawet jeśli są zindywidualizowane zajęcia, to w ramach pracy grupy), zakłada się liczebność grupy od sześciu do szesnastu osób (dwadzieścia cztery osoby w przypadku niektórych technik. Dlatego też należy dysponować odpowiednimi warunkami lokalowymi i infrastrukturalnymi (na przykład salka teatralna lub odpowiednio zaadaptowane pomieszczenie, boisko lub sala sportowa itp.) Do realizacji metod twórczej resocjalizacji niezbędne są też określone pomoce i środki techniczne. Uzależnione są one również od rodzaju stosowanej metody. Można tu mówić o takich środkach jak: określone drobne rekwizyty teatralne, farby, pędzle, kredki, papier, piłki, stroje, sprzęt muzyczny i grający itp.

Kolejnym elementem strategii organizacyjnej jest kształtowanie optymalnego klimatu społecznego wokół stosowanych metod. Poprzez klimat społeczny rozumiemy tutaj sumujący się wobec naszych zamierzeń i działań zbiór postaw osób z najbliższego kręgu społecznego. Osoby te mogą być zarówno uczestnikami procesu wychowania resocjalizacyjnego (inni wychowawcy i specjaliści kooperujący z nami w trakcie realizacji zajęć, uczestnicy zajęć, wychowankowie) jak również mogą nie uczestniczyć czynnie w realizacji metod pracy resocjalizacyjnej. Właściwy klimat społeczny wokół realizowanych metod działa motywująco na uczestników i może kreować ich nową zewnętrzną ocenę społeczną, a więc zmieniać również ich wizerunek wewnętrzny. Natomiast klimat negatywny może doprowadzić do obniżenia motywacji wychowanków i w konsekwencji do rezygnowania przez nich z zajęć.

Podsumowując obszary i zakresy metodycznych strategii procesu twórczej resocjalizacji możemy stwierdzić, że przy ich projektowaniu należy brać pod uwagę całościową przestrzeń resocjalizacyjną. Zarówno strategie definicyjne, jak i strategie operacyjne obejmują przestrzeń rozwoju potencjałów wychowanków nieprzystosowanych społecznie. Przestrzeń ta w wyniku stosowania metod twórczej resocjalizacji ulega znacznemu poszerzeniu i pogłębieniu, umożliwiając kreowanie przez nich nowych parametrów tożsamości. Cel ten możemy osiągnąć poprzez stosowanie się do zaleceń metodycznych i wynikającej z nich strategii metodycznych.

Metody twórczej resocjalizacji mają charakter uniwersalny i mogą być stosowane zarówno w warunkach instytucjonalnych, jak i w warunkach środowiska otwartego. Posiadają jednak określone kryteria i ograniczenia ich stosowania. Do najważniejszych należą prawo wyboru zajęć przez podopiecznego oraz kompetencje profesjonalne kuratora sądowego. Podstawową przesłanką przyświecającą tej kategorii metod jest zawsze fakultatywność oraz dobrowolność udziału w proponowanych zajęciach. Należy o tym pamiętać, projektując pracę, oraz organizując

grupy zadaniowe. Kompetencje profesjonalne dotyczą nie tylko osób projektujących i realizujących zajęcia, ale również osób wspomagających ukonkretnione typy zajęć metodycznych.

Jak się wydaje, twórcza resocjalizacja ma szansę otworzyć nowe wymiary oddziaływań polskiej kurateli sądowej, zarówno pod kątem większej efektywności, jak i zwiększenia wachlarza nowych rozwiązań metodycznych. W ramach twórczej resocjalizacji powstaje heurystyczna przestrzeń, w której następuje spotkanie podopiecznego-wychowanka z jego przyszłością, zaaranżowane przez kuratora sądowego i osoby z nim współpracujące. Nie ma w niej już miejsca na dewiacyjną przeszłość, a jej obciążające wskaźniki wypierane są przez nabywane nowe kompetencje osobowe i społeczne.

Ograniczenia kurateli sądowej

Kuratorom kreśli się niestety nadal zawodową misję opartą na założeniach „zbankrutowanej" dwudziestowiecznej wizji behawioralnej, opartej na filozofii wychowawczej funkcji kary i nagrody. Wynikająca z tego perspektywa ukierunkowana jest na „formalno-administracyjny" kierunek aktywności zawodowej kuratorów sądowych, a zwolennicy takiego myślenia i działania zapewne nie biorą pod uwagę tego, że stoi ono w sprzeczności ze współczesną, zweryfikowaną w praktyce wiedzą naukową.

Obok niewątpliwych, opisanych powyżej, potencjałów i zasobów, które posiada służba kuratorska w Polsce, istnieją też ograniczenia rzutujące na jakość jej pracy i niosące ze sobą określone konsekwencje merytoryczne. Spośród ograniczeń misji zawodowej polskiej kurateli sądowej wybrałem dwa, moim zdaniem, najważniejsze.

Pierwsze ograniczenie wynika z przyjętego przed laty administracyjnego modelu funkcjonowania służby kuratorskiej, a co za tym idzie formalno-administracyjnego charakteru oceny pracy kuratorów oraz efektów ich działań. Wiąże się z tym postrzeganie kuratorów nie jako spersonalizowanych ekspertów pracy wychowawczej i resocjalizacyjnej (np. tak jak system społeczny postrzega psychologów czy lekarzy), ale jako immanentną, administracyjną część aparatu wymiaru sprawiedliwości podporządkowanego poszczególnym szczeblom władzy sądowniczej. Skutkiem tego jest zjawisko „zurzędniczenia" stanu kuratorskiego, kosztem realizacji zadań resocjalizacyjnych i socjalizacyjno-wychowawczych.

Dokonane przed laty znaczne ograniczenie liczby Ośrodków Kuratorskich – mądrej i merytorycznej egzemplifikacji kuratorskiej myśli resocjalizacyjnej, a także trwające od lat stopniowe zmniejszanie liczby kuratorów społecznych, są przykładami potwierdzającymi nie rozwijanie, ale niestety ograniczanie potencjału polskiej kurateli sądowej.

Drugim ograniczeniem jest dotąd nierozstrzygnięty i mało konstruktywny spór pomiędzy prawnikami a przedstawicielami nauk społecznych, zarówno w środowisku akademickim, jak i wśród kuratorów-praktyków. Dotyczy on zarówno samej istoty, jak i efektów procesu resocjalizacji.

Prawnicy traktują na ogół już sam fakt wymierzenia kary kryminalnej jako podstawę rozpoczęcia samoistnego procesu „naprawczego", opierając się w swoim myśleniu na tzw. koncepcji wolicjonalnej i retrybutywności kary. W ten sposób zawęża się proces resocjalizacji do rejestru kar kodeksowych i regulaminowych, nadając im charakter konkretnych działań organizacyjnych i administracyjnych. Stąd, jak się wydaje, między innymi powstało pojęcie *nadzoru i dozoru kuratorskiego*, a nie *oddziaływań socjalizacyjnych* czy *resocjalizacyjnych*.

Dla świata przedstawicieli nauk społecznych (pedagogów, psychologów, socjologów) rzecz wygląda zgoła inaczej. W ich interpretacji proces resocjalizacji nie mieści się w perspektywie prawniczej. Proces zmiany tożsamościowo-osobowo-społecznej osób nieprzystosowanych społecznie nie jest samoistnym wynikiem działania kary kryminalnej, która często go utrudnia lub uniemożliwia, wywołując niekontrolowane reakcje obronne, nie podlega też stereotypowym działaniom organizacyjno-administracyjnym.

Pedagogika resocjalizacyjna traktuje resocjalizację jako proces korzystnej i trwałej zmiany osobowych parametrów jednostki nieprzystosowanej społecznie w jej wymiarze indywidualnym i społecznym.

Zmiana ta nie podlega rutynowym i stereotypowym oglądom administracyjnym, gdyż jest rozłożona w czasie i przestrzeni społecznej. Nic w naszym życiu nie dzieje się „od razu" i „tu i teraz", tak jak byśmy sobie życzyli, a efekty pracy wychowawczej, socjalizacyjnej, resocjalizacyjnej są zawsze odroczone w czasie. Zdarza się również, że brakuje tych efektów, podobnie zresztą, jak zdarza się to w pracy lekarzy lub terapeutów, a faktu tego nie należy uznawać za aberrację obciążającą system kurateli, lecz traktować jako nieudaną lub niemożliwą próbę niesienia pomocy resocjalizacyjno-readaptacyjnej.

Niewątpliwie jednak należy dążyć do dalszego rozwoju i dalszej profesjonalizacji służby kuratorskiej, zwiększając równocześnie liczbę etatów, w celu ograniczania liczby podopiecznych przypadających na jednego kuratora zawodowego i społecznego. W tym zakresie należy także podtrzymać instytucję kurateli społecznej, gdyż stanowi ona płaszczyznę działalności wolontariackiej dla osób, które chcą tego typu działania realizować z potrzeby społecznikowskiej, oraz dla tych, którzy zamierzają w przyszłości stać się kuratorami zawodowymi, gdyż kuratela społeczna może znakomicie spełniać funkcje selekcyjne do przyszłej służby zawodowej.

W kształtowaniu oblicza współczesnej kurateli sądowej należy większy nacisk położyć na rozwój jej funkcji opiekuńczo-kompensacyjnych i wychowawczo-resocjalizujących, aniżeli – tak jak to ma miejsce obecnie – na podtrzymywanie jej funkcji nadzorująco-sankcjonujących i dozorująco-pouczających. Przecież w tym właśnie celu Ustawodawca postanowił, że kuratorami mogą być absolwenci stu-

diów pedagogicznych, psychologicznych i socjologicznych, którzy są przygotowani do pracy wychowawczo-resocjalizującej, a nie nadzorująco-sankcjonującej.

Bardzo ważnym zadaniem jest poszerzanie rejestru środków probacyjnych i jednocześnie rozbudowanie w obrębie służby kuratorskiej stosownych do potrzeb specjalizacji. Istniejący podział dotychczasowych specjalizacji zawodowych wydaje się systemem przestarzałym i nieprzystającym do realiów. Należy również pamiętać o doskonaleniu systemu bezpieczeństwa kuratorów sądowych, choćby poprzez zobligowanie do ściślejszej systemowej współpracy służb administracyjnych i odpowiadających za bezpieczeństwo obywateli i państwa.

Współczesna wiedza wynikająca z dorobku nauk społecznych opartego na koncepcjach interakcyjnych i kognitywnych wskazuje, że najskuteczniejszym sposobem zapobiegania zjawiskom patologicznym oraz resocjalizacji osób wchodzących w konflikty z prawem jest działalność ukierunkowana wszechstronne wspomaganie osobowe i społeczne jednostek wykazujących syndrom nieprzystosowania społecznego, w miejsce dotychczasowych prób represji i przymusu do zmiany negatywnych postaw i zachowań (Ambrozik 2016; Konopczyński 2014).

Jeśli bowiem, zgodnie ze wskazaniami nauk społecznych, traktujemy proces resocjalizacji jako proces inicjowania i doskonalenia umiejętności funkcjonowania w rolach społecznych, życiowych i zawodowych, to formuła pracy kuratorskiej, jak i jej aktualne warunki, wymagają głębszej refleksji i być może szerszej modyfikacji.

Kurator powinien być w miejsce osoby dozorującej czy nadzorującej funkcjonowanie podopiecznych, współtwórcą i koordynatorem ich ról życiowych, społecznych i zawodowych, a więc współkreatorem ich nowej biografii, a jego kreująca aktywność wychowawcza powinna zastąpić dotychczasowe sposoby sprawowania administracyjnego dozoru lub nadzoru. Powinien więc pełnić rolę wychowawczą.

Pedagogika określa wychowawcę jako przewodnika po świecie ról społecznych i wartości, który jest niekwestionowanym autorytetem służącym radą i pomocą w rozwiązywaniu problemów życiowych. Wychowawca to ktoś, kto nas akceptuje i wskazuje kierunki rozwoju osobowego i społecznego, zgodne z naszymi indywidualnymi potencjałami i przyjętymi założeniami aksjologicznymi. Z perspektywy współczesnych nauk społecznych kurator sądowy powinien być w jak największym, możliwym stopniu pedagogiem i wychowawcą, a nie osobą administrującą losem swojego podopiecznego. Na pewno nie powinien pełnić roli „przedłużonej ręki sprawiedliwości", nastawionej na stosowanie metod „kar i nagród" o wymiarze behawioralnym.

Kara kryminalna i jej społeczne mutacje, a tak niestety często się interpretuje nadzór czy dozór kuratorski, ma swoje granice natury psychospołecznej, których przekroczenie daje odwrotne rezultaty. Społeczne napiętnowanie, które z założenia ma powstrzymywać ludzi od działań przestępczych, staje się z reguły naturalnym fragmentem życia społecznego (Wacquant 2009), z drugiej zaś społecznym teatrem pozorów, swoistą grą, w której aktorzy społeczni starają się przechytrzyć jeden drugiego (Konopczyński 2013, 2014).

Abstract: **Court Probation in Poland. Potential and Limitations**

The article deals with the personal and social potential of court probation in Poland. It shows how probation officers can apply methods of creative social rehabilitation in their professional work, by supporting the development of cognitive and creative structures of their wards by means of implemented strategies and methodological recommendations based on the assumptions of the heuristic concept.
Key words: Court probation, personal potentials, social potentials, scientific potentials, creative social rehabilitation, professional identity, methodological recommendations, methodological strategies, cognitive and creative structures in the process of social rehabilitation.

Bibliografia

[1] Ambrozik W., 2016, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków.
[2] Czapów C., 1978, 1980, *Wychowanie resocjalizujące*, PWN, Warszawa.
[3] Giddens A., 2006, *Socjologia*, przeł. A. Szulżycka, PWN, Warszawa.
[4] Konopczyński M., 1996, *Twórcza resocjalizacja*, MEN-Editions Spotkania, Warszawa.
[5] Konopczyński M., 2006, *Metody twórczej resocjalizacji*, PWN, Warszawa.
[6] Konopczyński M., 2013, *Kryzys resocjalizacji*, Pedagogium, Warszawa.
[7] Konopczyński M., 2014, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków.
[8] Kopaliński W., 2003, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Rytm, Warszawa.
[9] Nęcka E., 2005, *Psychologia twórczości*, GWP, Gdańsk.
[10] Pytka L., 1986, *Teoretyczne problemy diagnozy w wychowaniu resocjalizującym*, UW, Warszawa.
[11] Pytka L, 2005, *Pedagogika resocjalizacyjna*, APS, Warszawa.
[12] Urban B., 2000, *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, UJ.
[13] Wacquant I., 2009, *Więzienia nędzy*, przeł. M. Kozłowski, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa.
[14] Zacharuk T., 1991, Udział i powiązania czynników biopsychicznych, socjokulturowych i sytuacyjnych w genezie nieprzystosowania społecznego uczniów, praca doktorska, WSPS, Warszawa.